

Eva Österberg

Kontroll och kriminalitet i Sverige från medeltid till nutid. Tendenser och tolkningar

Problemet och forskningsläget

Människorna i de isländska sagorna drivs framåt av starka allmänmänskliga passioner: kärlek, hat, stolthet, avundsjuka, trofasthet. Detta är lätt att se och lätt att förklara. Det är nödvändigt i berättelser som förväntas fånga sina åhörare, drabba en lyssnarskara med spänningens och den existentiella problematikens eviga trollkraft.

Men det finns annat i sagorna som är mindre beroende av den litterära genrens krav och därmed kan vara mer talande som uttryck för skandinavisk kultur. Hit hör den legalism som vilar över sagorna.¹ Man frapperas av i vilken grad som människorna tänker och argumenterar utifrån lag och rätt. Det gäller män i konflikt, män som demonstrerar makt och inflytande. Men det framkommer också inom familjerna, i hemlivets och sexualitetens känsligaste situationer där såväl man som kvinna mycket väl vet vad de har rätt att fordra. Man ser det t ex i hur den äktenskapliga konflikten mellan Torkel och Asgerd blir löst i Gisle Surssons saga. Asgerd hotar med legala argument att ta ut skilsmässa ifall Torkel i sin sårade självkänsla inte slutar med att utestänga henne ur den äktenskapliga bädden. Det framgår av Gudruns och Tords resonemang om manliga och kvinnliga skyldigheter i Laxdalingarnas saga.²

När man läser sagorna, är det helt enkelt omöjligt att se bort ifrån den roll som spelas av *lagen* som normsystem och *tinget* som rättsinstans. Tinget är handlingens nav; dit kommer män för att kräva upprättelse, där ingås förlikningar, där söker mindre män upp de mäktigaste och klokaste för att få råd om hur den rättsliga processen skall genomföras. Så upprätthåller t ex Njal sin aktade position i samhället tack vare att han känner lagen och förmår att genomdriva kloka förlikningar vid tingen.

Det märkliga med det isländska samhället, så som sagorna skildrar det, är att det saknar en stat. Vad vi finner är ett samhälle som hålls samman av andra krafter än statsmaktens. En av dessa krafter, och kanske den viktigaste, var alltså *lagen*. Den sociala diskursen är oupplösligt förenad med lagen. Som *Kirsten Hastrup* uttryckt det, var det "part of the general Scandinavian heritage that a society was defined through the law; there was no concept of society apart from this one in the early Middle Ages." Lagen var samtidigt samhället och en *del* av det sociala systemet; det legala systemet "can thus be seen both

as a kind of meta-communication *about* society, and as a part of the whole web of institutions and social definitions of which society was constituted."³

Med andra ord: bilden av det tidiga skandinaviska samhället i modern kulturanalys färgas starkt av lagens närvaro, av människors rättsmedvetande och av tingen som en mötesplats där man löser konflikter. Det är ett samhälle utan stark stat, men genomsyrat av lag och legalism. Rättskipningen saknar formella experter och professionellt utformade domar — men rättsfora fungerar som allmänt erkända och utnyttjade *sociala arenor* för att lösa konflikter.

Låt oss sedan gå flera århundraden framåt i tiden, till 1700- och 1800-talens samhälle. I en europeisk samhällsanalys som mer eller mindre inspirerats av forskare som *Elias*, *Foucault* eller *Habermas*, finner vi en annan bild av lag och rättskipning. Lagen är alltmer specialiserad, rättskipningen alltmer formaliserad, domstolarna alltmer professionella.⁴ Lag och rättskipning är nära länkad till — och avhängig av — statsmakten. Man behöver visserligen inte se lag och rätt som lydiga instrument för vare sig statsmaktens eller för en viss klass' intressen. Man kan undvika en sådan reduktionism och istället uppfatta lagen som ett ideologiskt kitt som håller samhället samman genom att inte bara synas rättvis utan faktiskt också ibland vara det.⁵ Ändå blir rättskipningen med detta synsätt inte bara en social arena för människors konfliktlösning. Den framtonar också som en *maktens scen*, där överheten/staten kommunicerar med befolkningen i övrigt, legitimerar sig och presenterar sig inför undersåtarna.⁶

Nu är bilden likaväl som motbilden generaliserade *idealtyper*. De kan därmed inte utan vidare avbilda något verkligt mikrosamhälle. Men de genererar frågor.

Mellan den tidiga medeltidens nordiska samhälle, å ena sidan, och t ex 1700-talets, å den andra, ligger bl a framväxten av den tidigmoderna staten som ett centraliserat och byråkratiskt maktsystem. Detta aktualiserar en rad frågor rörande statens betydelse för förändringar i rättskipning och social kontroll:

Förändrar sig den kriminalitet som dras inför domstolarna märkbart i tid, och kan dessa förskjutningar i så fall förklaras med att rätten i ökande utsträckning blivit en maktens scen istället för en social arena för människorna? Ligger de främsta förändringarna av brottsligheten i variationer i frekvensen inom samma brottslighetskategorier — eller i att helt nya brottskategorier tillkommer? Vilken roll spelar i så fall staten i detta förlopp; staten både som lagstiftande och rättskipande myndighet och som allmän kraft för att initiera samhällseliga förändringar? Vi måste bl a fråga oss om rättspraxis under 1500- och 1600-talen skall förstås inom ramen för en ny diskurs mellan stat och undersåtar, så som t ex Natalie Davis har menat för Frankrikes del.⁷

Låt oss anta att rättens funktioner ändrar sig i tid. Har då detta att göra med att andra institutioner eller nätverk i samhället överlåtit sina uppgifter till domstolarna, eller att de tvärtom övertagit domstolarnas tidigare funktioner?

Det som är slående i nordisk historiografi är att frågor av detta slag egentligen inte ställts på allvar förrän under de senaste tio åren. Längre har källorna från rättskipningen endast använts för två syften:

- För att genom referat av enstaka fall *illustrera* hur annorlunda — grymt, konstigt, bisarrt — människor i äldre tid betett sig. Det kan sägas ha inneburit ett slags *exotisering* av äldre tid, som är vanlig t ex i lokalhistoriska undersökningar.
- För att diskutera 1600-talets *häxprocesser*, som ett skandinaviskt och europeiskt fenomen. Detta är en genre som också i Skandinavien efter hand blivit alltmer präglad av internationell antropologisk och kultursociologisk teoribildning.⁸

Under 1970- och 1980-talen har skandinaviska forskare emellertid också försökt att fastställa fluktuationerna i den totala brottsligheten över längre perioder. Häxprocesserna som i själva verket är unika i rättsutvecklingen har då hamnat i bakgrunden. Istället har man lyft fram de vanligare brottskategorierna: våld, stöld och annan ekonomisk brottslighet, sexualförbrytelser, förtal, ordnings- och lydnadsbrott m m. Utgångspunkten har i allmänhet varit en operationell definition av brott som ”de handlingar som av lagen klassificeras som förbrytelser och därmed registreras i rättsligt material och kan leda till straff”. Även jag finner denna position rimlig som premiss, utan att därmed underskatta den problematik som ligger i att på ett djupare plan definiera vad som är brottsligt. När jag här talar om brottslighet, är det följaktligen fråga om *registrerad* brottslighet.⁹

Analyserna kan sedan i stort sett sägas ha tagit sig tre former:

1. *Socialhistorisk korrelationsanalys*, där kurvan över olika slag av kriminalitet prövas mot andra statistiska serier, t ex över skördeutfall, löner och priser, alkoholkonsumtion.¹⁰ Avsikten är att finna en orsak till *människors beteenden* utifrån statistiska samband av t ex ekonomisk art.
2. Analys av *arbetar- eller hantverksmiljöer*, där en speciell arbetar- eller läringskultur anses förklara vissa brott som är vanliga tills dess att det borgerliga samhällets *disciplinering* av arbetarna vänder utvecklingen.¹¹
3. Vad som i brist på bättre term kan kallas *kulturhistorisk makroanalys*. Hit hör försöken att sätta kriminaliteten i samband med stora faser i samhällsutvecklingen på ett mer kvalitativt sätt. Det gäller inte längre statistiska korrelationer och inte heller enbart 1800-talets hantverkar- eller arbetarmiljöer. Istället diskuterar man hur stora samhälleliga förlopp som t ex en *civilisationsprocess* i Norbert Elias’ anda eller *kapitalismen* påverkar inte endast människornas beteenden i sig, utan lika mycket lagstiftning, rättskipning och social kontroll.¹²

Undersökningarna av typ 1 har i vårt land i allmänhet rört 1800-talet eller 1900-talet. Så studerar t ex *Anne-Marie Fällström* perioden 1800—1840 i Göteborg och finner variationer i kriminaliteten som sammanfaller med konjunkturer. När Göteborg kunde profitera på handelsstoppet mellan England och Frankrike 1809—14 och fick en högkonjunktur, ökade t ex antalet brott mot ordning (bl a fylleri) och mot handelsrestriktioner. Å andra sidan blev stöl-

derna istället fler under perioden därefter, då lönerna sjönk och priserna gick upp.¹³ För åren 1830—56 visar *Jan Sundin* på motsvarande sätt att det finns en korrelation mellan dåliga skördar och frekvensen av stölder. Särskilt gäller det i jordbruksbygder med statarsystem.¹⁴

Som exempel på undersökningar av typ 2 kan nämnas två analyser av förhållandena i svenska städer under 1800-talet. *Björn Horgby* riktar uppmärksamheten mot Norrköping som var en för svenska förhållanden stor industristad vid denna tid, med en betydande arbetarpopulation. Han konstaterar att stölder, våldsbrott och alkoholkonsumtion tilltog under förra hälften av 1800-talet, för att därefter minska. Hans tolkning går ut på att senare delen av 1800-talet var en tid då arbetarna disciplinerades och anpassades till samhällets normer för respektabilitet och ordning.¹⁵ En ökning av bl a fylleri och våldsbrott under 1840-talet konstaterar också *Lars Magnusson* i sin breda analys av den bråkiga hantverkarkulturen i Eskilstuna.¹⁶ Som *Birgit Petersson* visat, var just början av 1800-talet också en tid då intellektuella och annan "överklass" i Sverige i hög grad oroade sig för "den farliga underklassen"; utan att alltid ha någon verklig uppfattning om hur brottsligheten såg ut eller vem som begick brotten, hade man en förnimmelse av fara och annalkande upplösning i samhället.¹⁷

I undersökningarna av typ 3 ligger de resultat som kan ges en mer makrohistorisk eller civilisationshistorisk tolkning, även om inte alla forskare själva tecknat sådana perspektiv. Det är också här man finner de studier som går längre tillbaka i tid och har ambitionen att täcka även den förindustriella perioden.

En första ansats kan för Sveriges vidkommande sägas ha gjorts redan av *Knut Sveri* 1974, som på grundval av ganska små empiriska datamängder tentativt drog upp linjerna för brottsutvecklingen i Sverige alltifrån medeltiden och till nutid. Han menade att hela den förindustriella perioden var starkt präglad av våldsbrott, medan stölder och andra tillgrepp skulle ha varit mindre frekventa. Perioden ca 1850—1940 får i Sveris skiss fungera som ett slags övergångsperiod med en relativt sett begränsad brottslighet. Därefter förändras bilden när ett alltmer reglerat reformsamhälle tar över: mord och dråp upptar en allt mindre del av kriminaliteten, medan stölder och annan "modern" brottslighet (t ex skattefiffel) blir vanligare.¹⁸ Sveri är sålunda en tidig exponent för tesen "de la violence au vol", som också länge förekommit i internationell forskning.

I norsk forskning har *Sverre Steen* och senare *Hans Eyvind Naess* i likhet med Sveri gett en ganska mörk bild av kriminaliteten under äldre tid. Bl a våldet ökade enligt deras mening avsevärt mot slutet av 1500-talet och under 1600-talets första decennier. De lokala ämbetsmännen hade goda grunder för sina klagomål över våld och omoral i landet. Från 1640—1650-talen minskade dock sedan brottsligheten i Norge, hävdar Naess, och låg på en mycket lägre nivå kring 1700. Den senare delen av 1600-talet skulle sålunda utgöra en civilisationsperiod i norska lokalsamfund.¹⁹ Det är en tidfästning av den minskande brottsligheten, som har en parallell i *Lars-Olof Larssons* resonemang kring vål-

det i södra Småland i Sverige. Larsson menar likaså att förändringen sker mellan början av 1600-talet och början av 1700-talet; det är då som smålänningarna disciplineras av krona och kyrka till att låta sina vapen och sin aggressivitet vila.²⁰

För Finlands del har forskarna emellertid hävdad en något avvikande kronologi. I en uppsats från 1976 drog *Heikki Ylikangas* upp de stora linjerna för den finländska kriminaliteten under flera hundra år. I ett senare arbete har han återkommit till perioden från senare delen av 1700-talet och under 1800-talets början, då en del av Finland utmärkte sig för en ovanligt hög våldsbrottslighet.²¹

Enligt Ylikangas skulle den generella drivkraften bakom kriminellt beteende vara *ojämlikhet* i fråga om möjligheterna att uppnå välstånd och social status. Detta förklarar varför våldsbrottslighet vanligen är förknippad med de lägre klasserna i samhället. Våldet kan helt enkelt ses som ett uttryck för social protest, ett slags omedvetet och dåligt artikulert uppror. Men i sina undersökningar från Finland kan Ylikangas inte påvisa några samband mellan hög frekvens av våldsbrott å ena sidan och tilltagande fattigdom å den andra. Tvärtom tyder hans material på att våldsbrotten minskade från omkring mitten av 1500-talet och stannade på en låg nivå under de närmast följande århundradena, *trots* ekonomiska problem bland de finländska bönderna. Ylikangas utbyggda förklaring blir att underklassen — samtidigt som den blev allt fattigare — hamnade i ett allt större beroende av dels jordägarna, dels statens tjänstemän. Underklassen hade med andra ord visserligen skäl att protestera genom våld. Men den *kunde* inte, den var alltför svag. Istället anpassade den sig efter hand frivilligt till överhetens och ståndspersonernas normer²²

I sina tolkningar av 1800-talets våldsvåg i Sydösterbotten som avviker från den allmänna finländska bilden, kombinerar Ylikangas på motsvarande sätt den ekonomiska utvecklingen med regionala värdesystem som upplöser den informella sociala kontrollen. Det var först när den tilltagande socio-ekonomiska polariseringen sammanföll med en individualistisk konkurrensmentalitet som våldet uppstod.²³

Ylikangas förklaringar har alltså två led: argument dels om vilka ekonomiska faktorer som kan leda till brottsligt beteende, dels om hur kriminaliteten påverkas av den sociala kontrollens utformning och effektivitet. Denna dubbelhet i tolkningsramarna återkommer hos andra forskare.²⁴ Den registrerade kriminaliteten kan med andra ord inte endast analyseras som en fråga om beteenden, som i sin tur har t ex en ekonomisk, politisk eller genetisk bakgrund. Den måste dessutom förstås i ljuset av hur den *rättsliga, officiella kontrollen* i samhället gestaltade sig samt vilka olika system för *informell social kontroll* som fanns under olika perioder.

Detta är ett synsätt som får konsekvenser för forskarnas sätt att diskutera det s k *mörkertalet* i brottsstatistiken. Mörkertalet kan teoretiskt sett bestå *dels* av förbrytelser som icke alls upptäcks, *dels* av förbrytelser som visserligen uppdagats och dragits inför rätta men inte registrerats i det bevarade judiciella

materialet därför att parterna t ex gjort upp i godo, *dels* av beteenden som kanske definieras som brott av lagen men som människorna inte uppfattar som förbrytelser och därför gärna håller utanför den formella rättskipningen. Frågan om mörkertal förvandlas i så fall från en teknisk-statistisk svårighet till ett intressant historiskt problem. När övergår t ex vissa beteenden från att vara "social crime" och ingå i mörkertalet till att bli registrerad brottslighet? I vilken utsträckning används just domstolarna till att lösa konflikter mellan individer, grupper eller generationer? Under vilka betingelser sker detta istället i andra fora för social interaktion?

1983 gjorde jag ett första försök att kombinera svenska resultat med internationell forskning för att explicit pröva ett civilisationsperspektiv inspirerat av Elias. Jag kombinerade bl a egna resultat från ett par områden i Uppland med Larssons slutsatser från Småland. Detta ledde fram till en kritiskt hållen diskussion om våldet i det förindustriella samhället.²⁵ Våldsbrott var enligt min analys visserligen vanliga under 1500-talet och början av 1600-talet i Sverige. Men våldet var i allmänhet ganska lindrigt: småslagsmål i samband med bröllop eller barnsöl, hastiga örfilar i vredesmod eller liknande. Den intressanta frågan blev därför, varför ett sådant trivialt våld över huvud taget drogs inför rätta.

Vissa siffror ledde också fram till hypotesen, att det allvarligare våldet kan ha ökat i samband med krigspolitiken i början av 1600-talet. I en senare artikel har jag vidarefört dessa resonemang i en preliminär syntes över 1600-talets Sverige som en "civilisationsprocess med förhinder". I symbios med kyrkan strävade 1600-talets svenska statsmakt sannerligen efter att uppfostra och disciplinera, och folk blev måhända mer "civiliserade" på en del sätt. Vanligt folk lärde sig att läsa och skriva i en utsträckning som är förvånande för europeiska förhållanden. Den svenska adeln imiterade efter bästa förmåga en elitkultur i kontinental stil. Utomäktenskaplig sexualitet motarbetades kraftfullt etc. Men myntet hade också en annan sida. Alltfler knektar skrevs ut till krigen och dog i smuts och elände i förläggningarna. Krigsfolk blev en signifikant grupp bland dråparna.²⁶ Krigföringens betydelse för våldsbrottsligheten analyseras också av *Jan Sundin*, när han studerar Göinge under slutet av 1600-talet och början av 1700-talet.²⁷

Även andra brottskategorier behandlades i dessa tidiga artiklar men utan att jag drog slutsatser om den totala brottsprofilen. Till detta har jag emellertid återkommit i ett större arbete tillsammans med *Dag Lindström*, där vi analyserar städerna Arboga och Stockholm från senare delen av 1400-talet och fram till 1600-talets början.²⁸ Bland huvudresultaten kan nämnas följande: a) våldsbrottsligheten — särskilt den lindriga — var fortfarande en dominerande brottskategori i början av 1600-talet, men den förklaras till stor del som uttryck för en hederns och ärans kultur; b) stölder upptog under hela perioden en liten del av den totala brottsvolymen; c) i spåren av 1500-talets statsbyggande följde nya brottskategorier och en ökning av målen rörande bl a handelsrestriktioner, ordning i städerna eller sexualitet.

Mina och Lindströms resultat har i viss mån fungerat som en utgångspunkt

för jämförelser i senare arbeten, varav inte alla publicerats ännu. Så omfattar t ex *Jan Sundins* pågående forskningar såväl stads- som landsförsamlingar i Östergötland alltifrån 1600-talet och fram till 1900-talet. *Kenneth Johansson* analyserar ett härad i Småland från ca 1600 till ca 1850. *Rudolf Thunander* granskar för ett stort material från Småland de rättsfall som på 1600-talet fördes från häradsrätterna vidare upp till de nyinrättade hovrätterna. *Johan Söderberg* har undersökt domböcker från olika härader i Sverige spridda över 1500-talet och 1600-talets första hälft. *Jörn Sandnes* har nyligen publicerat en undersökning av kriminaliteten i Norge under 1500-talet, där han bl a jämför resultaten från norska städer med dem som Österberg—Lindström uppnått för Arboga och Stockholm.²⁹

Den skandinaviska historiografin vad gäller kriminalitet och social kontroll förändras och expanderar alltså just nu snabbt. Det är därför djärvt att i nuvarande läge sammanställa de olika resultaten. Det är dessutom svårt, eftersom olika forskare anpassat metoderna att beräkna brottsligheten efter sina speciella frågor. Direkt jämförbara resultat ligger därmed inte och väntar i olika studier. För att kunna komparera måste man ibland räkna om siffrorna och kombinera dem på nytt.

En annan komplikation är att jämföra resultat från äldre tid med dem från 1800- och 1900-talen. Från medeltiden och den tidigmoderna perioden stammar beräkningarna från enstaka härader eller städer. Talen över såväl begångna brott som befolkningen i de aktuella områdena är ofta mycket små. Arboga t ex hade endast ca 1000 invånare mot slutet av 1500-talet, Stockholm runt 10.000. Från 1800- och 1900-talen finns det däremot officiell rikstäckande statistik att tillgå. I den bemärkelsen är det en brist på kongruens i tabellerna 1—3. Detta är också skälet till att jag inte vill tillmäta mindre variationer i siffrorna någon signifikans. Det som är viktigt är att urskilja *stora tendenser* över tid, på ett liknande sätt som *TR Gurr* och *Lawrence Stone* försökt göra för Englands del.³⁰ För detta syfte menar jag att de existerande svenska undersökningarna ger en tillräcklig utgångspunkt. Som kommer att framgå, är det slående att punktstudierna från medeltiden och den tidigmoderna perioden i stort sett ger samstämmiga resultat jämfört med resultaten från modernare tid, oavsett efter vilka kriterier som områdena valts. Huvudtendenserna i tid förefaller alltså klara, även om förloppets kronologi och dramatik kan variera i olika regioner.

Min avsikt här är att lansera en *preliminär syntes*. Vad säger alltså det tillgängliga svenska materialet om de *stora* tendenserna i tid vad beträffar brott som våld och stöld? Vad säger materialet om *nya* brottskategorier, om kriminalisering av beteenden som till skillnad från dråp och mord inte varit lika självklart tabu alltsedan äldsta tid? Hur kan förändringarna förklaras? Har människorna verkligen bytt värderingar och uppträdande? Eller är det snarare systemet för social kontroll och domstolarnas roll i detta system som förändrats?

”Tidlösa” brottskategorier: våld och stöld

I de skandinaviska samhällena har mord, dråp, ordentlig misshandel och stöld alltid ansetts vara brott. De har genom lagen ålagts straff, som i många fall varit ytterst stränga. Brottskategorierna våld och stöld är i den meningen kontinuerliga och oberoende av tid. Det kan därför vara meningsfullt att för dessa kategorier av brott upprätta en statistik som sträcker sig över flera århundraden. Underlaget hämtas från de olika lokala undersökningar, som redan tangerats ovan, samt från rikstäckande kriminalstatistik. För att uppnå jämförbarhet har materialet räknats om till medeltal per år och per 1000 invånare. Kalkylerna har kunnat göras med varierande grad av säkerhet och exakthet, beroende på kvaliteten i grundmaterialet. Tabellerna måste därför analyseras med stor försiktighet.

Tabell 1 kräver vissa kommentarer. För perioden från 1750 bygger statistiken på exakta befolkningsuppgifter, där brottsligheten sätts i relation till 1000 invånare i åldrarna 15—69 år. Uppgifterna från medeltiden och 1500—1600-talen har inte samma precision, eftersom forskarna här måste arbeta med approximativa befolkningstal. Hur gamla brottslingarna var, framgår dessutom i allmänhet inte i källorna. Också för de äldre perioderna torde uppgifterna om brott dock i realiteten gälla personer i åldrarna ca 15—69. Barn drogs inte heller då inför rätta, och kriminaliteten bland åldringar var knappast betydande. För de stora förändringarna i tid saknar dessa inskränkningar sannolikt betydelse.

Vad tabellen framför allt visar, är att frekvensen av allvarliga våldsbrott (dråp och mord) allmänt sett torde vara mindre under perioden från senare delen av 1700-talet och fram till nutid, än under tiden från 1400-talet och fram till mitten av 1600-talet. Någon gång mellan mitten av 1600-talet och mitten av 1700-talet har uppenbarligen en markant förändring skett.

Vad som därutöver kan utläsas av tabellen är, att en liten stad som Arboga med undantag för siffrorna från 1460- och 1470-talen knappast haft ett annat mönster vad gäller de allvarliga våldsbrotten än en landsbygdsregion under motsvarande tid. Däremot synes siffrorna från Stockholm tyda på en något större våldsamhet. Samtidigt visar dock siffrorna från Vadstena, som inte var en större stad än Arboga, att variationerna kan vara betydande också i rummet. En liknande iakttagelse gör Jörn Sandnes då han analyserar våldet i norska städer under 1500-talet. Antalet mord och dråp per 1000 invånare per år beräknar Sandnes till 0,83 i Bergen 1562—1571. Detta är klart högre tal än i andra norska städer och dessutom mer än i Stockholm vid motsvarande tid. Orsaken till att Bergen av allt att döma var unikt, är troligen att staden var ett internationellt handelscentrum. Befolkningen var rörlig och flera nationaliteter och etniska grupper möttes.³¹

Ytterligare en synpunkt kan noteras utifrån tabell 1. *Inom* de två huvudperioderna 1450—1640-talen respektive 1760—1960-talen varierar frekvensen också

Tabell 1. Mord och dråp beräknade i medeltal per år och 1000 invånare. Sverige.

stad	landsbygd	hela riket
Arboga 1452—61		0,10
Arboga 1462—71		0,60
Arboga 1473—82		0,40
Stockholm 1475—79		0,45
Stockholm 1480—84		0,32
Arboga 1493—1502		0,10
Arboga 1516—25		0,10
Arboga 1534—43		0,10
	Långhundra härad 1545—60	0,14
Stockholm 1545—49		0,20
Vadstena 1580—89		0,60
Stockholm 1590—94		0,36
Vadstena 1602—10		0,77
Stockholm 1615—19		0,36
	Vendel härad 1615—30	0,14
Stockholm 1620—24		0,32
	Konga härad 1614—29	0,40
	Vendel härad 1631—45	0,26
Linköping början av 1600-t		0,30
	Hela Sverige 1761—65	0,0072
	1771—75	0,0059
	1781—85	0,0070
	1801—05	0,0067
	1821—25	0,0131
	1841—45	0,0177
Stockholm 1841—55		0,030
	1881—85	0,0089
	1916—20	0,0057
	1966—70	0,0078

Källa: E Österberg, 1983, s 25 ff; L-O Larsson 1982; E Österberg—D Lindström 1988, s 43 ff, 79 ff.; Jan Sundin manuskript 1990; Hanns v Hofer 1985; Bi SOS Rättsväsende 1830—56.

i tid. Främst märker man högre värden under 1460—70-talen samt under slutet av 1500-talet och början av 1600-talet. Båda perioderna kännetecknas av politisk oro: 1460- och 70-talen som följd av inrikes maktkamp och slitningar inom den nordiska unionen; mot slutet av 1500-talet och under 1600-talets inledande skede genom såväl inrikes konflikter som den svenska mobiliseringen inför kriget i Europa.

Under 1800-talet är det toppen i våldskurvan kring 1840 som bör framhållas. Den ligger i linje med den allmänna bråkighet som Lars Magnusson och Björn Horgby framhållit för Eskilstuna och Norrköping vid samma tid.³²

Går vi till Finland, har Ylikangas beräknat frekvensen av mord och dråp i Sydösterbotten 1806—15 till 0,057, och 1816—25 till 0,094. Dessa tal är visserligen frapperande i förhållande till de svenska riksmedeltalen vid motsvarande

Tabell 2. Lindrigare våldsbrott, beräknade i medeltal per år och per 1000 invånare. Sve-
rige.

stad	landsbygd	hela riket
Arboga 1452—61		7,8
Arboga 1473—82		15,7
Stockholm 1475—84		6,0
Arboga 1516—25		8,5
Arboga 1534—43		5,0
	Långhundra härad 1545—60	1,1
Stockholm 1570—79		2,3
Vadstena 1580—89		3,9
Vadstena 1602—10		6,7
	Vendel härad 1615—30	2,6
Stockholm 1623—24		8,2
	Vendel härad 1631—45	1,3
	Hela Sverige 1841—45	2,33
Norrköping 1845		ca 3,60
	” 1851—55	2,01
Norrköping 1855		ca 5,00
	” 1861—65	1,27
Norrköping 1865		ca 2,90
	” 1871—75	0,86
Norrköping 1875		ca 1,90
	” 1881—85	1,03
Norrköping 1885		ca 1,80
	” 1891—95	1,13
Norrköping 1895		ca 2,90
	” 1901—05	1,15
Norrköping 1905		ca 1,70
	” 1911—15	0,86
	” 1921—25	0,48
	” 1941—45	0,67
	” 1961—65	0,56

Källa: E Österberg 1983; E Österberg—D Lindström 1988; H v Hofer 1985; B Horgby 1986.
Anmärkning: Siffrorna från Norrköping avser antal lagförda personer.

tid och anses också vara utmärkande just för "knivjunkarnas land".³³ Men trots detta ligger de under de siffror som räknats fram för t ex 1400- och 1500-talens svenska städer.

Ingenting i hittills kända resultat rubbar alltså intrycket att mord och dråp i det *långa* perspektivet blivit en mindre vanlig kategori. Jag har alltså på denna punkt kommit till samma slutsats som Lawrence Stone för Englands del.³⁴ Den närmare kronologin kan i och för sig diskuteras. Vad man kan säga är att omsvängningen i fråga om det dödliga våldet i Sverige i varje fall skett *senast* mellan mitten av 1600-talet och mitten av 1700-talet. I ett något kortare perspektiv kan man notera tendensen till ökat allvarligt våld under 1800-talets förra hälft, ett intressant fenomen som dock inte upphäver huvudresultatet.

Mord och dråp uppgår emellertid aldrig i något skede till några stora absoluta tal. Det är därför angeläget att utsträcka analysen också till andra, mindre seriösa våldsbrott.

Siffrorna i tabell 2 bekräftar till stor del den bild, som framgått redan av tabell 1. Också vad gäller lindrigare våldsbrott tycks senare delen av 1800-talet vara fredligare än 1400- och större delen av 1500-talet. Inte ens det betydande våldet i Norrköping i mitten av 1800-talet överträffar siffrorna från Arboga under 1400-talet.

Däremot tyder materialet över lindrigare våld knappast på någon ökning under 1600-talets början, så som tidigare hävdats vad gäller mord och dråp i vissa områden.³⁵ Man skall tydligen inte överskatta den roll som krig och utskrivningar spelade för brottsligheten i hemlandet.

Huvudresultatet är förenligt också med de resultat som nyligen nåtts av *Johan Söderberg* och *Jan Sundin*. Söderberg betonar bl a en nedgång i våldsbrottsligheten fr o m 1640-talet. Han beräknar olika brottskategoriers andel av den totala ärendemassan vid tingen och menar att våldsbrottsligheten varit på tillbakagång, relativt sett, redan under 1500-talet.³⁶ Jan Sundins pågående forskningar bekräftar nergången i våldsbrottslighet per 1000 invånare och årligen. I Linköping uppgick t ex siffran under perioden 1600—1650 till 6,0. Under tiden 1680—1729 låg den inte högre än 2,2.³⁷

Om trenden i stort är att våldsbrottsligheten minskar ju längre fram i tid man kommer — med undantag för ett visst tilltagande våld i början av 1800-talet — hur förhåller det sig då med *stölderna*? Ser vi där den motsatta utvecklingen på ett så pass tydligt sätt, att tesen "de la violence au vol" kan sägas bli verifierad?

Resultaten i tabell 3 ser vid första anblicken föga entydiga ut. Den lilla staden Vadstena uppvisar t ex fler stölder i början av 1600-talet än den nära tio gånger större staden Stockholm, och siffran från Göteborg 1815—19 är extrem. Men om man tills vidare ser bort ifrån detta, utkristalliserar sig ändå ett par centrala resultat.

Tabell 3. Stölder beräknade i medeltal per år och 1000 invånare. Sverige.

stad	landsbygd	hela riket
Arboga 1452—61		1,1
Arboga 1473—82		0,5
Stockholm 1475—79		0,93
Stockholm 1480—84		1,1
Stockholm 1490—94		0,98
Arboga 1516—25		0,3
Arboga 1534—43		0,3
	Långhundra härad 1545—60	0,65
Vadstena 1580—89		1,1
Vadstena 1602—10		3,0
Linköping 1600—50		1,4
Stockholm 1615—19		1,04
	Gullbergs härad 1600—50	0,3
	Vendel härad 1615—30	0,27
Stockholm 1620—24		0,6
	Vendel härad 1631—45	0,34
Linköping 1680—1729		1,2
Linköping 1790—1839		3,4
Göteborg 1805—09		ca 3
Göteborg 1810—14		ca 2
Göteborg 1815—19		ca 9
Göteborg 1820—24		ca 3
Stockholm 1830		2,7
Eskilstuna 1843—47		2,5
Norrköping 1850		ca 2,9
	Hela Sverige 1841—45	1,59
	” 1846—50	1,62
Norrköping 1860		ca 2,4
	” 1871—75	0,79
Norrköping 1880		ca 1,1
	” 1881—85	0,64
Norrköping 1890		ca 0,80
	” 1891—95	0,60
Norrköping 1900		ca 0,70
	” 1901—05	0,64
Norrköping 1910		ca 0,60
	” 1916—20	1,44
	” 1941—45	1,45
	” 1956—60	3,14
	” 1961—65	3,75
	” 1966—70	4,85
	” 1971—75	5,21
	” 1982	5,80
	” 1984	6,07

Först och främst kan man utläsa att stölder aldrig varit någon av de stora brottskategorierna under äldre tid. Jämfört med frekvensen av våld (allvarliga och lindrigare), har stölderna varit en ovanlig förbrytelse i t ex 1400-talets Sverige. Förhållandena har varit likartade i Norge. Bergen med sin handel och sina internationella kontakter hade visserligen en stöldfrekvens på 2,1 per 1000 invånare år 1567, men i övrigt var tjuvar tämligen sällsynta. Ett ännu ganska agrart samhälle, där småskaligt familj jordbruk och självägande bönder dominerade i stora regioner, har uppenbarligen inte frestat människorna till att stjäla i samma utsträckning som i mer kommersialiserade eller feodala trakter i Europa.³⁸

Ett andra resultat gäller komparationen i tid. Till tabell 3 skall fogas kommentaren, att siffrorna på riksnivå fr o m 1840-talet avser stölder exklusive rån. Om också dessa förbrytelser inkluderas, förstärks den tendens som ändå framgår av materialet.³⁹ Särskilt städerna hade sina problem under 1800-talets förra hälft. Det sensationellt höga värdet från 1815—19 har sin förklaring i den depression som inträffade i bjärt kontrast till högkonjunkturen åren dessförinnan just i handelsstaden Göteborg.⁴⁰ Men generellt sett är den stora ökningen av stölderna framför allt ett efterkrigsfenomen. Fr o m 1950-talet stiger siffrorna fortlöpande. Industrialiseringen under senare delen av 1800-talet har med andra ord knappast drivit fram en förändring av typen "de la violence au vol". Det är främst i handelsstaden Göteborg tidigt under 1800-talet och i efterkrigstidens välfärdsstat som stölderna florerar.

"Nya" brottskategorier

Låt oss gå över till de brottskategorier som inte kan analyseras på samma sätt över tid, eftersom de tillkommer genom ny lagstiftning efter hand. Frågan är om detta sker på något intressant sätt i samband med att den tidigmoderna staten växer fram och konsolideras.

Detta är ett problem som tyvärr ännu inte analyserats tillräckligt i skandinavisk forskning. Några tankeväckande resultat kan dock redovisas. Materialet från ett par svenska städer under 1400-, 1500- och 1600-talen tyder på att brott mot ekonomiska restriktioner och statliga regleringar av t ex handel och produktion tidvis ökar tydligt. Särskilt gäller det mitten av 1500-talet och början av 1600-talet. Normalt låg sådana förbrytelser på en siffra under 1 per år och per 1000 invånare i Stockholm och Arboga under 1400- och 1500-talen. Men siffran steg 1553—56 till i medeltal mellan 5 och 6 per år i Stockholm, till uppemot

Källa: E Österberg 1983; E Österberg—D Lindström 1988; H v Hofer 1985; L Magnusson 1988 s 30; A-M Fällström 1974; B Horgby 1986 s 172 ff; J Sundin 1990; Justitiae Stats-Ministerns underdåniga Berättelse ... angående de vid Domstolarna år 1830 förhafda brottmål och civila rättegångsärenden (Stockh 1832).

Anmärkning: Beräkningarna för Norrköping avser antal dömda tjuvar.

3 per år i Vadstena 1602—10 och till nära 4 i Stockholm 1606—10.⁴¹ Båda dessa perioder kan förknippas med aktivitet från den svenska statens sida. Kronan lägger sig i handel och andra stadsnäringsar, skärper kontrollen för att hindra olaglig handel, kämpar på alla fronter för att öka sina fiskala inkomster.

Statsmaktens ingrepp visar sig också i behandlingen av sexualförbrytelser under senare delen av 1500-talet och under 1600-talet. Stat och kyrka stärkte efter reformationen i bästa samförstånd sin kontroll över sexualiteten. Detta märks både i strängare straff och i mera energiska metoder för att få fast brottslingarna. Under medeltiden bestraffades sexualförbrytelser i regel med böter och skamstraff. Men enligt direktiv från 1563, 1577—78 och 1608, skulle straffen följa Mose lag. Dödsstraff skulle utmätas i åtskilliga fall av hor. Allt fler personer som begått äktenskapsbrott eller haft samlag före giftermålet drogs inför rätta och hotades med drakoniska straff.⁴² Hur länge denna närgångna kontroll fortfor, är inte alldeles klart i nuvarande forskningsläge. Man får räkna med regionala variationer i mönstret. Enligt Jan Sundin var det inte minst från senare delen av 1600-talet och fram till slutet av 1700-talet som den rättsliga kontrollen av utomäktenskapliga förbindelser var mest intensiv i Sverige.⁴³

I Stockholm och på vissa ställen på landet hände det dessutom, att s k lydnadsbrott blev en stor brottskategori mot slutet av 1500-talet och i början av 1600-talet. Lydnadsbrott kunde t ex bestå av förakt mot officiella regler eller mot tjänstemän, underlåtelse att betala skatter eller andra pålagor, eller vägran att infinna sig i rätten för att svara på anklagelser.⁴⁴

Domstolarnas totala verksamhet — tukta eller lösa tvister?

Under senare år har forskningen kommit att diskutera i vilken utsträckning som domstolarna ägnade sig åt andra mål än de rent straffrättsliga. Detta har haft till följd att man för första gången genomfört systematiska analyser av den totala ärendemassan vid häradsrätterna i Sverige.⁴⁵

Resultaten är närmast förvånande entydiga. De pekar på att domstolarna så småningom alltmer blev organ för att behandla ägorättsliga konflikter och skuldmål. Ännu under 1500-talet dominerade fortfarande brottsmålen — våld, lydnadsbrott, sexualförbrytelser, förtal osv. Men från ett stycke in på 1600-talet och allt tydligare under 1700-talet försköts proportionerna. Verksamheten på sockenstämmorna genomgick en parallell utveckling. Jag har redan tidigare sammanfattat tendenserna på följande sätt: "Såväl ting som stämmor har uppenbarligen ägnat en större del av sin tid och uppmärksamhet åt problem kring brottslighet, tukta och ordning under 1600-talet. På 1700- och 1800-talen har man å andra sidan i högre grad sysslat med ekonomiska tvister, ägokonflikter och fattigvård. Resultatet är värt att lyfta fram — som tecken på processer i samhället som slår igenom både i centralt och lokalt material."⁴⁶

Huvudresultat och tolkningar

Den resonerande historiografi och de sifferkombinationer, som jag genomfört, ger upphov till följande reflexioner:

1. Fortfarande är den skandinaviska forskningen inte så omfattande, att man kan dra alldeles säkra slutsatser om utvecklingen. Riksmedeltal över brottsligheten finns i regel inte tillgängliga förrän under 1800-talet, och lokala studier är ännu inte så många. Särskilt saknar man fler analyser av 1700-talet.
2. Vi måste trots reservationerna utgå från de intryck som de befintliga studierna kvarlämnar. När man skall tolka dem förefaller det nödvändigt att arbeta med en kombination av långsiktiga stora fasförskjutningar *och* kortsiktiga fluktuationer. Det ena är i sig inte mer intressant än det andra. Avgörande blir vilken infallsvinkel man väljer: ett samhälleligt makro- eller mikroperspektiv.
3. Vad den tidigmoderna staten betytt för social och rättslig kontroll, måste diskuteras på flera plan: staten som agent för att ändra lagstiftningen och skapa nya brottskategorier, som aktör i rätten, som kontrollant genom sina ämbetsmän, som drivkraft bakom en eventuell civilisationsprocess etc.
4. Brottsligheten är i allmänhet större i städerna än på landsbygden, när man kommer en bit fram i tiden. Också under äldre tid har städer som Stockholm och Bergen ofta fler brott av vissa kategorier än landsbygden, men vad gäller små städer är skillnaden inte lika uppenbar. Man har skäl att erinra sig hur små samtliga skandinaviska städer var vid denna tid i jämförelse med t ex de sydeuropeiska. Inte ens Bergen och Stockholm, som båda drev internationell handel alltsedan medeltiden, hade vid mitten av 1500-talet en befolkning som översteg 10.000.⁴⁷
5. Tesen om en övergång från våldsbrott till alltfler tillgreppsbrott, "de la violence au vol", har spelat en stor roll i den internationella forskningen. Stundom har den rentav skymt sikten för forskarna, så att de inte observerat andra förskjutningar i brottspanoramats. Trots allt tyder dock det skandinaviska materialet på att det ligger någonting i denna tes, om man ser på förändringarna i ett fågelperspektiv. I varje fall är det uppenbart att våldsbrottsligheten (mord, dråp, misshandel, lindrigare våldsbrott) kontinuerligt varit mindre från senare delen av 1800-talet och fram till våra dagar, än under t ex 1400-talet. Mindre självklart är det däremot att utvecklingen från 1500-talet och till mitten av 1800-talet överallt beskrivit en lika stegvis fallande kurva. Sydösterbotten i Finland samt de svenska städerna Norrköping och Eskilstuna uppvisar t ex i början av 1800-talet en tydligt tilltagande våldsbrottslighet.
6. Om vi accepterar "de la violence au vol" som en visserligen grov men trots allt adekvat beskrivning av utvecklingen mellan 1400-talet och 1900-talet: var ligger då *brytpunkten*? När minskar våldet definitivt och när ökar stölderna? Man kan undra om det sker samtidigt, så att kronologin öppnar för en och samma huvudförklaring till båda fenomenen. Eller inträffar det ena först

och kan tolkas på *ett* sätt, medan det andra måste förstås i ett långt senare skede och i en helt annan samhällelig kontext?

Av de redovisade resultaten att döma, har våldet minskat redan under 1500-talet i delar av Skandinavien och generellt senast från mitten av 1600-talet. De flesta forskare har tolkat detta som ett resultat av kronans och kyrkans strävan att uppfostra människorna till lydnad och fridsamhet. Det råder heller ingen tvekan om att den svenska staten som stormakt försökte modernisera samhället och förbättra kontrollen av befolkningen. Samtidigt var Sverige i krig under en stor del av århundradet. Mängder av vuxna män dog i sjukdomar och smuts i förläggningarna, och en del försvann under själva fälttågen. Kvinnor och äldre män fick ett större ansvar för odlingen och det sociala livet hemma.⁴⁸ Det är en allmängiltig iakttagelse i all kriminalitetsforskning, att brott begås av unga män — inte av kvinnor och äldre. Det är möjligt att den minskade våldsbrottsligheten i Sverige mellan mitten av 1600-talet och början av 1700-talet skall förklaras med en kombination av faktorer: dels en medveten disciplinering från överhetens sida, dels hårda demografiska realiteter.

Den ökade bråkigheten i början av 1800-talet vill jag hypotetiskt uppfatta som en mera kortsiktig variation. I det skedet kolliderade den tidiga kapitalismen med hantverksskulturen. Relationen mellan bönder och ett växande skikt av egendomslösa polariserades, liksom sannolikt mellan generationerna. Det kan alltså å ena sidan ha funnits fler konflikter och förbrytelser i samhället. Å andra sidan har myndigheterna blivit oroade och tagit initiativ för att skärpa uppsikten ("enforcement waves")⁴⁹ Vissa städer föregriper ett modernt mönster med ökad stöldbrottslighet redan i början av 1800-talet. På en riktigt hög nivå synes stölderna däremot inte ha stabiliserats förrän under efterkrigstiden.

Med andra ord: de kronologiska sambanden är inte sådana, att man kan arbeta med *en* brytpunkt och lansera *samma* samhällsförändring för att förklara både att våldet minskar och stölderna tilltar. Den tidigmoderna staten kan ha betytt något för att minska det allvarliga våldet under 1600-talet, för att skärpa övervakningen av sexualiteten och för att öka handelsförbrytelseerna. Men för de signifikanta variationerna i frekvensen av stölder har den uppenbarligen inte spelat någon roll; en definitiv höjning av nivån för ekonomisk brottslighet av detta slag kommer först mycket sent i svensk historia.

7. Om man ser till den totala mängden av ärenden, som behandlats vid domstolarna i Sverige, inträffar det efter hand en intressant förskjutning. Under 1500-talet sysselsatte sig rätten ännu i hög grad med rena brottsmål. Men efter hand kom tvister om egendom och skulder att dominera. Detta kan otvetydigt avläsas i de flesta regioner på 1700- och 1800-talen.

Problemet är nu hur dessa huvudresultat skall tolkas. Jag förutsätter att brottsstatistik inte omedelbart avspeglar mänskliga beteenden. Det är därmed inte lätt att från studier av kriminalitet dra slutsatser om en civilisationsprocess,

ifall denna definieras som faktiskt mildrade individuella beteenden. Endast sådana handlingar som är lika förbjudna både i lag och i folkligt rättsmedvetande, t ex mord, kan diskuteras för sådana syften. Variationer i andra brottskategorier kan istället uttrycka förändringar av den sociala kontrollen. Ett ökat antal beivrade småslagsmål behöver t ex inte tolkas så att våldet tilltagit i samhället. Tvärtom kan det avspegla en minskad tolerans mot våldet från överhetens och ansvariga medborgares sida. Mina analytiska ramar kräver sålunda, att kriminalstatistiken sätts in i ett *större kvalitativt och samhälleligt* sammanhang. Rätten som kontrollinstans måste vägas mot alternativa fora för social kontroll i samhället. Rättskipning blir inte endast en fråga om order uppifrån och effektivitet från tjänstemännens sida. Den gäller också i vilken grad som människor varit villiga att använda sig av lag och rätt för att lösa sina konflikter. Civilisationsprocess kan i så fall användas snarast som ett heuristiskt begrepp för att rikta uppmärksamheten mot ett komplex av samhälleliga åtgärder för att åstadkomma mer kultiverade och fridfulla sociala relationer.

Om man återknyter till de mera övergripande förklaringsmodeller som lanserats i den skandinaviska forskningen, finner man att de var för sig förklarar mycket — men inte allt. Redan i mina tidigare diskussioner av *Norbert Elias*, har jag t ex hävdats att tesen om en civilisationsprocess måhända fångar något väsentligt i våldskriminalitetens förändringar på lång sikt, men att den inte förklarar tillfälliga senare våldstoppar.⁵⁰ Då avsåg jag särskilt den ökning av det allvarliga våldet som syntes ske i vissa områden i början av 1600-talet och överrepresentationen av krigsfolk bland dråparna. Vad man i nuvarande forskningsläge har större anledning att framhålla är den ökade brottsligheten under 1800-talets förra hälft. Även detta strider emot Elias' idéer om hur den disciplinerade människan kontinuerligt utvecklas likt en fjäril ur sin puppa, för såvitt man inte ser Elias' konception enbart som en modell för spridning av idéer vilka först sent nått de lägre befolkningsskikten.

Låt oss å andra sidan vända oss till *Heikki Ylikangas*, som bland skandinaviska forskare varit den som mest konsekvent lanserat en samlad förklaring utifrån ekonomisk och kriminologisk teori. Hans tolkningsinstrument är genomgående desamma: ekonomiska faktorer och den sociala kontrollen. Materielementen problem men stark kontroll av underklassen får förklara att våldsbrotten minskade under 1500-talets lopp i Finland. Ekonomisk ojämlikhet, social polarisering och bristande informell kontroll blir bakgrunden till 1800-talets ökade våldsbrottslighet. Däremot räcker Ylikangas' resonemang inte till för att förklara varför t ex 1400-talets städer hade en ännu högre våldsbrottslighet. Det kan knappast ha varit svårare att utöva informell kontroll och bevaka sina medmänniskor i en liten medeltidsstad, där människorna levde nära varandra, än i 1800-talets begynnande industristäder eller allt rörligare agrarsamhälle. Det finns inte heller något skäl att tro att den socio-ekonomiska polariseringen i bondesamhället varit större på 1400-talet än under 1800-talets proletariseringssprocess.

Ändå förefaller det mig uppenbart att man måste ta sin utgångspunkt i så-

dana element som ingår både hos Elias och Ylikangas, om man skall tolka huvudresultaten ovan. Det väsentliga med Elias likaväl som Ylikangas är enligt min mening, att variationer i kriminaliteten hänförs inte bara till människans psykologiska konstitution eller hennes individuella respons på ekonomiska stimuli, utan också till förändringar av de samhälleliga systemen. Elias må utgå från en psykoanalytisk fasmodell när han skildrar hur medeltidsmänniskan likt barnet strävar att tillgodose sina primära behov och inte kan kontrollera sina drifter men sedan omvandlas till den kultiverade människan med självdisciplin och förmåga att sublimeras. Ylikangas' knivjunkare må styras av sin reaktion på ekonomisk orättvisa och en individualistisk konkurrensmentalitet. Men *samtidigt* är Elias' civilisationsprocess långt ifrån enbart en fråga om individers läroprocess. Tvärtom gäller det en växelverkan mellan den personliga uppfostran å ena sidan och den tidigmoderna statsmaktens monopolisering av våld och skärpta kontrollsystem å den andra. På motsvarande sätt blir den sociala kontrollen hos Ylikangas en fråga om de samhälleliga system som förenar centralmakt och lokalsamfund och håller lokalsamhällena samman.

Som jag ser det, ligger det alltså en viktig inspiration i de synsätt, som representeras av t ex Elias och Ylikangas. Men jag vill till detta foga ett par andra idéer och antaganden.

John Braithwaite har nyligen lagt fram en fascinerande bok om brottslighet. Han vill bygga en teori som skall kunna användas både på individnivå och på samhällelig nivå. Nyckeln till hur brottslighet skall bekämpas ligger enligt Braithwaite i kulturella mönster som baserar sig på "*reintegrative shaming*". Kriminaliteten tenderar att minska, om skammen är en levande kraft i samhället. Men skammen kan också bli kontrafinal, om den driver brottslingen att ansluta sig till kriminella subkulturer istället för att återanpassas till kretsen av ansvarstagande samhällsmedlemmar. Skammen kan sålunda fungera dels *reintegrativt*, dels *stigmatiserande*. De krafter som underlättar det för skammen att verka reintegrativt och därmed motverka brottslighet, är "interdependency" och "communitarianism". Därigenom bildas täta nätverk i samhället som syftar till ömsesidig hjälp och ömsesidigt förtroende.⁵¹

Den sociala kontrollen i ett samhälle kan teoretiskt sett delas upp i *formell* kontroll (– samhällets officiella system för direkt övervakning t ex genom polis), *halvformell* kontroll (– kontroll utövad av myndigheter och tjänstemän som inte har kontroll som sin primära yrkesuppgift, t ex lärare och präster) samt slutligen *informell* kontroll, dvs t ex grannars eller familjemedlemmars uppsikt över att allt går rätt till.⁵² *Samtliga* dessa former för kontroll påverkar kriminalitetens växlingar och kan enligt min mening med varierande styrka förmedla reintegrativ eller stigmatiserande skam.

Det som händer i domstolarna är alltid en del av det formella kontrollsystemet. Men jag menar, att domstolarna i vissa samhällen och skeden dessutom kan tänkas ta hand om mycket av det, som annars sker genom halvformell och informell kontroll. Distinktionen mellan formellt, halvformellt och informellt system behöver inte upprätthållas absolut och oberoende av tid. Den hänger

bl a samman med när skillnaden mellan *privat* och *offentligt* blir tydligare och när staten får intresse av att dra gränser mellan de olika kontrollsystemen.

Det som behandlas i domstolarna avspeglar följaktligen inte omedelbart vad som händer i samhället. Det visar också i vilken utsträckning som domstolarna tillåtit att spela en större eller mindre roll som social arena eller maktens scen, hur mycket som just rätten använts för att förmedla reintegrativ skam.

En tentativ fasmodell över de skandinaviska samhällena från medeltid till nutid får då följande utseende; en modell som kombinerar uppgifterna om brottsligheten, om de varierande kontrollsystemen och om viktiga samhällsprocesser i övrigt.

Medeltiden och större delen av 1500-talet: Det som framför allt behandlas inför rätta är brott riktade mot person: våld, förtal, ärekränkning etc. Domstolarna är alltså till stor del redskap för att lösa konflikter mellan individer. Skillnaden mellan privat och offentligt är ännu föga utvecklad i samhället. Kungafamiljen och staten glider samman, familjelivet äger rum inför tjänstefolk och grannar, man kan lika väl gräla på sin granne inför rätta som på gatan. Min hypotes är att domstolarna därmed kommer att få ansvar för mycket som i senare tid skulle hänföras till den informella kontrollens sfär. Som *Johan Asplund* formulerat det, var domstolarna i äldre tid ett uttryck för "social responsivitet". Rättegångarna var samhällets framsida — allt och alla skulle vara med.⁵³ Detta förklarar varför så mycket beskedligt våld mellan någorlunda jämbördiga män över huvud taget drogs inför rätta. Det gör det begripligt att straffen dessutom ofta blev nedsatta till långt lägre belopp, än vad lagen angett, samtidigt som en och annan återfallsförbrytare obehövligt stöttes bort. Straffutmätningen framstår, som jag hävdar i andra arbeten, som en kombination av grymhet och realistisk mildhet.⁵⁴ Kombinationen beror på att domstolarna dels kunde stigmatisera och stöta ut dem som verkligen uppfattades som hot mot kollektiven och mot samhällets inbyggda "communitarianism". Dels kunde de emellertid fungera genom reintegrativ skam för att återställa lugnet i samhället, återanpassa bråkmakaren och upprätta den slagnes heder genom ekonomisk gottgörelse. Braithwaite's idéer ligger alltså i linje med de tolkningar som jag tidigare gjort på basis av empiriskt material.

Perioden från senare delen av 1500-talet och fram till ca mitten av 1700-talet. Domstolarna fortsätter liksom tidigare att till stor del fungera som en arena där människor löser personliga motsättningar. Men de kommer också alltmer att tjäna den tidigmoderna statens intressen. Detta avspeglar sig t ex i tidvisa ökningar av åtal mot otillåten handel, insmuggling av varor i städerna eller användning av felaktiga mått. En intressant fråga blir om vanliga människors lojalitet mot rätten — deras känsla av att domstolarna var deras sociala arena — minskade när staten alltmer tog rätten i anspråk för sina intressen. Frågan kan inte sägas vara tillräckligt behandlad i forskningen ännu. Men vissa skuldnyttbrott kan tyda på att solidariteten mot såväl kronan som rätten naggades i kanten. Dessutom samarbetar domstolarna som formellt kontrollsystem

med kyrkan som halvformellt kontrollsystem för att beivra otillåtna sexuella förbindelser och motverka våld. Både det formella och det halvformella kontrollsystemet kan sägas förmedla reintegrativ likaväl som stigmatiserande skam.

Senare delen av 1700-talet och första hälften av 1800-talet. De obesuttna grupperna tillväxer kraftigt, och de sociala och kulturella motsättningarna ökar i samhället. Gränsdragningen mellan privat och offentligt blir efter hand skarpare. Det halvformella systemet för social kontroll (kyrkan, nu också alltmer skolan) spelar en stor roll och har tagit över en del ansvar, som tidigare lagts på den världsliga domstolen. Som följd av den socio-ekonomiska och kulturella polariseringen ökar brottsligheten under 1800-talets förra hälft, samtidigt som besuttna bönder och de styrande i städerna har ett intresse av att använda rätten för att kontrollera "underklassen". Jämfört med ekonomiska tvister och skuldmål är det emellertid relativt sett allt färre brottsmål som under 1700- och 1800-talen dras inför rätta.

Senaré delen av 1800-talet och 1900-talet. Fram tills dess att stöldmålen ökar under tiden efter andra världskriget, utmärks perioden i regel av en lägre registrerad brottslighet både mot person och egendom än tidigare. Under vissa perioder, t ex 1870-talet, ökade emellertid sådana företeelser som lösdriveri, dryckenskap och prostitution.⁵⁵ Avståndet mellan det privata och det offentliga är stort, och likaså mellan den informella kontrollen och det rättsliga byråkratiska systemet. Domstolarna är i mindre grad engagerade i att tukta människor och därmed förmedla reintegrativ skam. Istället sysslar de alltmer med att bekräfta ekonomiska uppgörelser och över huvud taget ta ställning i ekonomiska ärenden. När straffrättsliga beslut skall fattas, sker det med mer utvecklade professionella rutiner. De halvformella kontrollsystemen är omfattande och vittförgrenade: skolor, barnavårdsnämnder, uppfostringsanstalter osv. Nya befolkningsgrupper skapar egna instrument för självuppfostran och disciplinering genom bl a folkrörelser och bildningsförbund.

I detta perspektiv framstår "från våldsamhälle till tjuvsamhälle" som en förenklad formel för att teckna kriminalitetens förändringar i Skandinavien. "Från social arena till maktens scen" är en lika förenklad bild av hur domstolarna fungerat genom tiderna. Var för sig stämmer dessa beskrivningar visserligen med många centrala iakttagelser i materialet. Men det krävs analyser som kombinerar båda perspektiven. Tolkningar som är öppna för en dialektisk relation mellan hur lag och rätt används i samhället och hur människor faktiskt beter sig under olika sociala, ekonomiska och kulturella betingelser. Detta har varit ett försök.

Noter

1. Se t ex A Gurevich, *Categories of Medieval Culture* (1985); K Hastrup, *Culture and History in Medieval Iceland: An Anthropological Analysis of Structure and Change* (1985); J Byock, *Medieval Iceland: Society, Sagas, and Power* (1988).
2. Se Isländska sagor översatta och utgivna av Hjalmar Alving, nytryck 1978—79.
3. K Hastrup, a a, s 136, 207.
4. T ex N Elias, *State Formation and Civilization. The Civilizing Process Vol 2.* (1982); M Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* (1986).
5. T ex E P Thompson, *Whigs and Hunters: The Origin of the Black Act* (1975), s 263; E Österberg, "Brott och straff i svenska småstäder under medeltid och vasatid. Svensk kriminalitet i europeiskt perspektiv". I *Över Gränser. Festschrift till Birgitta Odén*, 1987, s 475.
6. Se J Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (1965).
7. Natalie Zemon Davis, *Fiction in the Archives: Pardon Tales and their Tellers in Sixteenth-Century France* (1987).
8. T ex B Ankarloo, *Trolldomsprocesserna i Sverige* (1971); B Ankarloo—G Henningsen (eds), *Häxornas Europa* (1987); H-E Naess, *Trolldomsprocessene i Norge på 1500—1600-tallet: En retts- og sosialhistorisk undersøkelse* (1982).
9. Se t ex J Sharpe, "The History of Crime in Late Medieval and Early Modern England: A Review of the Field". *Social History* 7, 1982, s 188; J Sharpe, *Crime in Early Modern England 1550—1750* (1984), s 4; E Österberg—D Lindström, *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns* (1988) s 71.
10. T ex J Sundin, "Theft and Penury in Sweden 1830—1920. A Comparative Study at the County Level." *Scandinavian Journal of History* 1976:4; A-M Fällström, *Konjunkturen och kriminalitet: Studier i Göteborgs sociala historia 1800—1840* (1974); H von Hofer, *Brott och straff i Sverige: Historisk kriminalstatistik 1750—1984: Diagram, tabeller och kommentarer* (1985).
11. T ex B Horgby, *Den disciplinerade arbetaren: Brottslighet och social förändring i Norrköping 1850—1910* (1986); L Magnusson, *Den bråkiga kulturen: Förläggare och smideshantverkare i Eskilstuna 1800—1850* (1988).
12. Se t ex E Österberg, "Våld och våldsmentalitet bland bönder. Jämförande perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige". *Scandia* 1983:1; E Österberg, "Civilisationsprocesser och 1600-talets svenska bondesamhälle — en historia med förhinder". *Saga och sed* 1985; E Österberg—D Lindström, a a. Jfr också Arne Jarricks och Johan Söderbergs nystartade projekt om civilisationshistoria.
13. A-M Fällström a a.
14. J Sundin, a a, *Scandinavian Journal of History* 1976:4.
15. B Horgby a a.
16. L Magnusson a a.
17. B Petersson, *Den farliga underklassen: Studier i brottslighet och fattigdom i 1800-talets Sverige* (1983).
18. K Sveri, "Brottslighetens volym och struktur". I *Samhällsförändringar och brottslighet*, ed Åke Daun et al (1974).
19. H-E Naess, a a. Se också presentationen av det norska forskningsläget hos J Sandnes, *Kniven, ölet og aeren: Kriminalitet og samfunn i Norge på 1500- og 1600-tallet* (1990).
20. L-O Larsson, *Småländsk historia: Stormaktstiden* (1982), s 47 ff, 53 ff.
21. H Ylikangas, "Major Fluctuations in Crimes of Violence in Finland: A Historical Analysis". *Scandinavian Journal of History* 1976; H Ylikangas, *Knivjunkarna: Våldskriminalitet i Sydösterbotten* (1985).
22. H Ylikangas a a 1976.
23. H Ylikangas a a, 1985.

24. Se t ex E Österberg—D Lindström, a a, sid 71 ff; J Sundin, "Kontroll — straff och försoning. Kyrklig rättvisa på sockennivå före 1850". I *Kontroll och kontrollerade* (1982); J Sandnes, a a. Också pågående avhandlingsarbete av Kenneth Johansson, *Historiska institutionen i Lund: Brott och straff i Albo härad 1600—1850*; flera manuskript framlagda 1986—1990. Jag vill tacka *Kenneth Johansson* för många stimulerande diskussioner om kriminalitet och rättslig praxis under äldre tid.
25. E Österberg, "Våld och våldsmentalitet bland bönder. Jämförande perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige." *Scandia* 1983:1.
26. E Österberg, "Civilisationsprocesser och 1600-talets svenska bondesamhälle — en historia med förhinder". *Saga och sed* 1985.
27. J Sundin, "Bandits and guerilla soldiers. Armed bands on the border between Sweden and Denmark in early modern times." I *Bande Armate Banditi, Banditismo e repressione di giustizia negli stati europei di antico regime* (1989).
28. E Österberg—D Lindström a a , 1988.
29. J Sandnes, a a 1990.
30. T R Gurr, "Historical Trends in Violent Crime: A Critical Review of the Evidence." I *Crime and Justice: An Annual Review of Research* 1981; L Stone, "Interpersonal Violence in English Society 1300—1980." *Past and Present* 101, 1983.
31. J Sandnes, a a., s 52 ff, 74 ff.
32. B Horgby a a, L Magnusson a a.
33. H Ylikangas a a 1985.
34. L Stone a a 1983.
35. E Österberg, a a *Scandia* 1983:1.
36. J Söderberg, "En fråga om civilisering: Brottmål och tvister i svenska häradsrätter 1540—1660." *HT* 1990:2.
37. J Sundin, manuskript 1990. Jag tackar *Jan Sundin* för hans generositet med att ställa delar av sitt manuskript till mitt förfogande.
38. E Österberg, a a *Över Gränser* 1987, s 497 f; E Österberg—D Lindström a a 1988 s 59 ff, 155f; J Sandnes, a a 1990, s 85 ff.
39. H von Hofer a a.
40. A-M Fällström a a.
41. E Österberg—D Lindström, a a 1988, s 54, 77 ff.
42. T ex E Österberg, "Den gamla goda tiden: Bilder och motbilder i ett modernt forskningsläge om det äldre agrarsamhället". *Scandia* 1982:1; E Österberg—D Lindström a a 1988, s 54, 122 ff; J Sundin, "The Sinful Sex: Criminalization of Sexual Relations in Sweden 1600—1839." Manuskript 1988.
43. J Sundin a a 1988; J Söderberg a a 1990, s 240.
44. E Österberg—D Lindström, a a 1988 s 120 ff; M Taussi-Sjöberg, "Staten och tinget under 1600-talet." *HT* 1990:2.
45. T ex P Aronsson avhandlingsarbete om det lokala självstyret som social arena ca 1700—1850, flera manuskript 1986—1990; K Johansson avhandlingsarbete om brott och straff i Albo härad 1600—1850, flera manuskript 1986—1990; H Gustafsson, "Bland grevar och avskedade soldater: Sockensjälvstyrelsen på 1840-talet." *HT* 1986:4; M Ågren, "Att lösa ekonomiska tvister — domstolarnas främsta sysselsättning på 1700-talet?" *HT* 1988:4; E Österberg, "Bönder och statsmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt — kompromiss — politisk kultur." *Scandia* 1989:1; M Taussi-Sjöberg, "Tinget som social arena." I *Historia nu — 18 Umädforskare om det förflutna* (1988); J Söderberg a a 1990.
46. E Österberg a a *Scandia* 1989:1, s 80 f.
47. E Österberg, a a 1987 *Över Gränser* s 494 ff; J Sandnes a a s 45 ff.
48. T ex J Lindegren, *Utskrivning och utsugning: Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620—1640* (1980).
49. Om myndigheternas oro se B Petersson a a. Jag vill här även hänvisa till Birgitta Odéns pågående analyser av våld och konflikter mellan barn och föräldrar i ett långt

tidsperspektiv, där 1800-talets första hälft tilldrar sig särskilt intresse. — Jag tackar *Birgitta Odén* för givande samtal om 1800-talets kriminalitetsutveckling.

50. E Österberg a a *Scandia* 1983:1.
51. J Braithwaite, *Crime, Shame and Reintegration* (1989).
52. M Vejbrink, "En kontrollerad brottsling som historiskt fenomen." I *Kontroll och kontrollerade*, 1982.
53. J Asplund, *Det sociala livets elementära former* (1987), s 46 ff.
54. E Österberg a a 1987 *Över Gränser*, s 501; E Österberg—D Lindström, a a 1988, s 156 ff.
55. M Taussi Sjöberg, *Brott och straff i Västernorrland 1861—1890* (1981).